

مقایسه تطبیقی باغ‌های تخت شیراز و قصر قجر تهران

مرضیه اعتمادی پور*

آرمین بهرامیان**

تاریخ پذیرش: ۹۱/۳/۱۳

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۲/۷

چکیده

پژوهش حاضر در پی شناخت ویژگی‌های طراحی معماری و منظر دو باغ «تخت» شیراز و «قصر قجر» تهران، و دستیابی به الگوهای ساختاری و ماهوی و نیز نحوه ارتباط آن‌ها بایکدیگر با هدف احیای الگوی باغ تخت، و بهره‌گیری از آن‌ها در طراحی‌های نوین منظر است؛ چراکه این دو باغ از شاخص‌ترین و اصیل‌ترین نمونه‌های باغ تختی است که خود از زیباترین و کمیاب‌ترین انواع باغ ایرانی است. فرضیه تحقیق، بهره‌گیری از الگوهای طراحی باغ تخت شیراز در باغ قصر قجر است. سیر این پژوهش که با روش کتابخانه‌ای انجام گرفته، به تعیین حدود این تأثیرپذیری پرداخته و نشان داده است که آیا حدود الهام‌گیری تنها در زمینه الگوهای ساختاری و کالبدی محدود شده، و یا باغ قصر قجر پذیرای الگوهای ماهوی و اصول اصلی طراحی معماری و منظر باغ تخت نیز بوده است. تشریح تعریف و تاریخچه‌ای از باغ تخت و نیز توصیف دقیق ساختاری هر دو باغ به عنوان پیش‌درآمدی برای ارائه تحلیل‌ها و مقایسه‌های تطبیقی میان الگوهای مذکور در آن‌ها مطرح شده است. نتیجه تحقیقات نشان می‌دهد که باغ قصر قجر با توجه به تحلیل‌ها و مقایسه‌های انجام‌شده و نیز تأخر زمانی نسبت به باغ تخت شیراز، تنها در زمینه ساختاری و کالبدی طراحی منظر از آن تأثیر پذیرفته است. تفاوت‌های ماهوی میان الگوهای طراحی این دو باغ نیز دیده می‌شود که زمینه‌ساز دو گونه متفاوت از ارتباط باغ و طبیعت میان آن‌ها شده است. باغ تخت طبق الگوهای رایج ارتباطی میان باغ و طبیعت در باغ ایرانی، دارای الگوی «با طبیعت» است، اما باغ قصر قجر برخلاف بسیاری از باغ‌های ایرانی به الگوی «بر طبیعت» نزدیک شده است.

کلید واژه‌ها:

باغ قصر قجر، باغ تخت، مطالعه تطبیقی، الگوی با طبیعت، الگوی بر طبیعت.

پرسش‌های پژوهش

۱. آیا تأثیرپذیری باغ‌های تخت شیراز و قصر قجر از یکدیگر، فقط در زمینه الگوهای طراحی معماری و منظر دیده می‌شود؟
۲. آیا حدود این تأثیرپذیری به الگوهای ماهوی طراحی این دو باغ می‌رسد و یا به سطوح الگوهای ساختاری و کالبدی بسنده شده است؟

مقدمه

باغ تخت از زیباترین و کمیاب‌ترین انواع باغ‌های ایرانی به شمار می‌رود که از شاخص‌ترین آن‌ها باغ تخت شیراز، باغ قصر قجر تهران و باغ شازده ماهان است؛ البته از میان آن‌ها تنها مورد آخر باقی‌مانده است، بنابراین نیاز به مطالعه در ریشه و الگوی این نوع باغ در نمونه‌های نخستین آن از قبیل باغ تخت شیراز و قصر قجر با هدف احیای آن، از طریق کاربرد الگوها و اصول آن در طراحی‌های نوین معماری و منظر، محسوس است. اجرای تحقیق، در قالب مطالعات تطبیقی میان دو الگوی اصلی باغ تخت ایرانی است، زیرا بهره‌گیری از این روش، علاوه بر شناخت بهتر موارد مورد مطالعه، باعث برجسته‌تر شدن نکات ارزشمند و قوت‌ها و ضعف‌های طرح شده و در نهایت، منجر به ارائه الگوهای کلی خواهد شد که قابلیت استفاده در علم معماری و منظر را دارند. در ابتدای پژوهش، الهام‌گیری باغ قصر قجر تهران از باغ تخت شیراز، به دلیل تقدم زمانی باغ تخت، به عنوان فرضیه مد نظر قرار گرفته است. سیر پژوهش نیز در راستای پاسخ‌گویی به حدود این تأثیرپذیری شکل می‌گیرد که آیا در باغ قصر قجر از الگوهای ماهوی طراحی معماری و منظر باغ تخت نیز استفاده شده و یا تنها به شباهت‌های ساختاری میان آن‌ها بسنده شده است؟

در انجام پژوهش حاضر، از روش کتابخانه‌ای و جست‌وجو در کتب متقدم‌تری چون سفرنامه‌ها و نیز کتب متأخر و مقالات فارسی استفاده شده است. همچنین با بهره‌گیری از اسناد و مدارک نوشتاری و تصویری، ابتدا به توصیفی از آن‌ها پرداخته شده، و سپس با تحلیل و مقایسه تطبیقی میان آن‌ها شباهت‌ها، تفاوت‌ها و الگوهای طراحی مطرح گردیده است. در منابع موجود در زمینه مورد پژوهش از جمله سفرنامه‌ها، تنها به توصیف کوتاهی از دو باغ مورد نظر بسنده شده که به عنوان مرجعی برای کتاب‌های متأخرتری است که بیشتر در قالب کتب تدوین یافته و ارائه‌کننده اطلاعات تکراری هستند. تنها پژوهش اخیر و مرتبط با این موضوع، مقاله «شرح معماری باغ تخت شیراز» نوشته آقایان حمیدرضا خوبی و محمدرضا گراوندپور است که در شماره ۵۱ مجله صفا به چاپ رسیده است؛ در این مقاله، بیشتر بر سطح توصیف معماری تأکید شده است و در زمینه تحلیل معماری و منظر این باغ‌ها و نیز مقایسه تطبیقی بین آن‌ها تاکنون هیچ‌گونه پژوهشی انجام نشده است. نگارندگان مقاله حاضر بر آن‌اند تا در راستای جبران این کمبود گامی بردارند.

۱. تعریف باغ تخت

باغ تخت، نمونه‌ای از باغ‌های گسترده ایرانی در مقیاس معماری است که تحت تأثیر شیب تند زمین، مطبق شده است. (پرنا ۱۳۸۵، ۱۵۹) حرکت آب در این گونه از باغ‌ها در مسیر تراس‌بندی شده زمین و به صورت آبشارهای کوچک بوده است. (شاهچراغی ۱۳۸۹، ۵۲) در بالای تپه یا در بخشی از دامنه کوه که عرصه و سطحی نسبتاً هموار داشت، برخی از عمارت‌ها و فضاهای مورد نیاز طراحی و ساخته می‌شدند. سطوح پایین تپه نیز به عنوان مکانی برای عناصر و فضاهایی با چشم‌اندازی مناسب در نظر گرفته می‌شد. سطح شیب‌دار نیز غالباً به عنوان فضای سبز مورد استفاده قرار می‌گرفت. (نصر ۱۳۸۹، ۴۸) ساختار این نوع باغ، این امکان را فراهم می‌آورد که با تغییر ارتفاع ناظر در کرت‌های مختلف، افق دید نیز تغییر می‌کند و چشم‌اندازهای مختلفی از باغ را ارائه می‌دهد. این احساس فضایی در انواع دیگر باغ ایرانی بسیار نادر است. (خوبی و گراوندپور ۱۳۸۲) «کارکردهای اصلی باغ تخت، حکومتی، سکونتی، تلفیقی و تشریفاتی بوده است». (شاهچراغی ۱۳۸۹، ۴۸)

۲. پیشینه باغ تخت

باغ‌های معلق بابل، نخستین نمونه باغ تخت در تاریخ است که در سال ۶۰۰ پ.م ساخته شده است. باغ مذکور به فرم هرم تراس بندی شده در پنج طبقه ساخته شده بود و تراس‌های مختلف آن توسط پلکان‌های عظیم به یکدیگر متصل می‌شد. در هر تراس، درختان و درختچه‌ها و گیاهان گل‌دار فراوانی کاشته بودند تا باغ به شکل یک کوه پردرخت درآید. (نعیما ۱۳۸۵، ۷) این باغ دارای سیستم آبیاری پیچیده‌ای بود به طوری که آب را تا بالاترین سطح یعنی ارتفاع ۱۰۰ فوت از سطح زمین می‌رساندند. (خوانساری ۱۳۸۳، ۳۶)

از مهم‌ترین نمونه‌ها در مجموعه محدودی از باغ‌های تخت ایران نیز می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- باغ تخت قراچه شیراز
- باغ قصر قجر تهران
- باغ شازده ماهان در استان کرمان
- «باغ شاه گلی در تبریز که می‌توان آن را باغ تخت آبی در نظر گرفت». (شاهچراغی ۱۳۸۹، ۵۹)
- «باغ تاج نطنز و بعضی باغ‌های مازندران». (پیرنیا ۱۳۷۳)

۳. باغ تخت قراچه شیراز

بنای اولیه این باغ مربوط به سال ۴۸۰ هجق و متعلق به اتابک قراچه در شیراز است؛ به همین دلیل به نام باغ تخت قراچه نام‌گذاری شده بود. (آریان‌پور ۱۳۶۵، ۱۶۸) این باغ در سال‌های ۱۲۰۸ هجق در زمان آغا محمدخان قاجار و در دوره‌های سلطنت فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار در سال ۱۲۶۰ هجق بازسازی شد و به باغ تخت قاجار تغییر نام پیدا کرد. (نعیما ۱۳۶۵، ۱۲۶) «امروزه بخش‌های عمده‌ای از آن از بین رفته و تنها آثار و قطعات اندکی از آن باقی مانده است و از زمین آن به عنوان پادگان شیراز استفاده می‌شود». (حکمتی ۱۳۶۹، ۲۲)

محل قرارگیری این باغ در دامنه کوه باباکوهی در شمال غربی شیراز و مشرف به شهر است؛ به همین دلیل، بهترین مکان برای بنای باغ و قلعه‌ای مستحکم و دارای بهترین چشم‌انداز بوده است. باغ تخت یکی از باغ‌های دوطرف مسیر ورود به شیراز از سمت تنگه الله‌اکبر است. (جکسن ۱۳۶۹، ۳۷۸) فاصله آن از شهر نزدیک یک کیلومتر بوده، در نتیجه با زندگی مردم شهر سروکاری نداشته و همچون باغ‌های شاهی بیرون شهر، محل تفرج و گلگشت بوده است. (خوبی و گروان‌پور ۱۳۸۹)

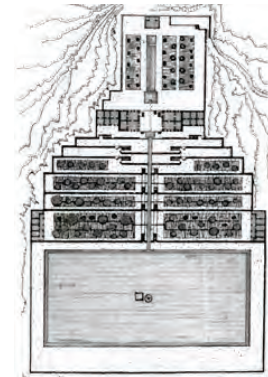
۳-۱. عناصر مهم باغ تخت

مهم‌ترین بخش‌های این باغ عبارت بودند از:

۱. استخر بسیار بزرگ به صورت دریاچه‌ای مصنوعی در پایین‌ترین سطح که امکان قایقرانی در آن وجود داشت.
۲. تراس‌های سبز در هفت سطح.
۳. دو بنا به صورت قرینه در سطح نخست.
۴. عمارت اصلی باغ (قلعه) که از آجر ساخته شده بود و در بالاترین سطح قرار داشت.

تصویر ۲: باغ تخت شیراز (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۳۰)

تصویر ۱: پلان باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

تصویر ۳: حوض‌ها و کرت‌های داخلی (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۳۱)

۵. باغ خلوت یا باغ اندرونی در بالاترین سطح و در پشت عمارت اصلی (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۸) (رجوع شود به تصاویر ۱ و ۲)

۲-۳. نظام آبیاری باغ

این باغ به طور کامل از طریق چشمه مشروب می‌شده است. (ویلبر ۱۳۴۸، ۲۲۹) آب از هر سطح به صورت آبشارهایی کوچک به سطح پایین‌تر انتقال پیدا می‌کرده و بر روی تخته‌سنگ‌های کف حوض‌های مرمرین، جاری و از مرکز هر تراس به صورت افقی به حوض‌ها و کرت‌های داخلی منتقل می‌شده است. (جکسن ۱۳۶۹، ۳۷۸) «یکی از خصوصیات مهم این باغ، استفاده از حوض‌ها و فواره‌های متعدد در تراس‌ها بوده است». (حکمتی ۱۳۶۹، ۲۲۹) در آخرین مسیر، آب به استخر وسیع واقع در پایین‌ترین سطح باغ می‌رسیده که همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، این دریاچه مصنوعی به دلیل داشتن ابعاد بزرگ، قابلیت قایق‌رانی داشته است. در این باغ از قطعات سنگ نیمه‌تراشیده و تراشیده در ساختار جوی‌ها و حوض‌ها استفاده شده بود.

(ویلبر ۱۳۴۸، ۲۲۹) (رجوع شود به تصویر ۳)

۳-۳. نظام کاشت

کاشت درختان تراس‌های این باغ به صورت نوارهایی با محور موازی طول تراس و عمود بر جهت حرکت اصلی آب و عمود بر محور کرت‌های باغ اندرونی بوده است. درختان مثمر مانند پرتقال و نارنج، درختان خزان‌ناپذیر مانند سرو و کاج، و همچنین درختان چنار، پوشش گیاهی عمده این باغ را تشکیل می‌داده‌اند. (نعیما ۱۳۸۵، ۲۲۸)

۴. باغ قصر قجر تهران

این باغ در زمان حکومت فتحعلی‌شاه و به منظور سکونت تابستانی ساخته شد و باغ‌های وسیع و باصفای زیادی با حوض‌های بزرگ برای تلطیف هوا در دور آن قصر در نظر گرفته شد. (بنجامین ۱۳۶۳، ۱۶۲) ساخت این باغ به سال ۱۲۲۳ هجری بازمی‌گردد. (مقتدر ۱۳۷۸) در سال ۱۲۸۶ هجری و در زمان حکومت ناصرالدین شاه تغییراتی در بنا اعمال شد و در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۷۶ هجری بر اثر توسعه شهر، در داخل حصار شهر قرار گرفت. (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۵۲) اما پس از دوران حکومت ناصرالدین شاه به تدریج رها شد و رو به ویرانی گذاشت، به طوری که در سال ۱۳۷۰ هجری اثری از آن به جا نمانده بود. (مقتدر ۱۳۷۸)

این باغ در زمان ساخت، در ۴ کیلومتری شمال شرق تهران قرار داشت و از آنجا منظره شهر تهران تا دور دست، حتی تا شهر ری و شاه عبدالعظیم قابل مشاهده بود، به گونه‌ای که در توصیف کارلا سرنا در اواخر قرن نوزدهم آمده است: «قصر قاجار به صورت یک آمفی‌تئاتر ساخته شده که از آنجا مناظر اطراف مشاهده می‌شود. (سرنا ۱۳۶۳، ۲۳۸) مساحت این باغ حدود ۵۰ هکتار ذکر شده است. (ویلبر ۱۳۴۸، ۲۰۳)

۴-۱. عناصر مهم باغ قصر قجر

بخش‌های اصلی تشکیل دهنده باغ عبارت‌اند از:

۱. بنای سردر مجموعه.
 ۲. باغ بسیار وسیع و محصور بر روی زمین نسبتاً مسطح.
 ۳. کوشک ۸ ضلعی مرکزی باغ.
- «در میان باغ مسطح، کوشکی قرار داشته است که از سنگ مرمر سبز و آجر ساخته شده و آن را با کاشی پوشانیده بودند». (فلاندن ۱۳۲۴، ۱۱۳)
۴. دریاچه مصنوعی.
- در حد فاصل چهارباغ مسطح و کاخ باغ مطابق قصر قجر دریاچه‌ای با طولی برابر با عرض کاخ باغ قرار داشت.

این استخر وسیع، نمای قصر را در خود منعکس می‌کرد. (ایرانی بهبهانی و سلطانی ۱۳۸۲)
 ۵. کاخ باغ تراس‌بندی شده و محصور در شیب تند. (رجوع شود به تصویر ۴)

۴-۲. عناصر کاخ باغ مطبق

بخش‌های اصلی تشکیل دهنده کاخ باغ مطبق قصر قجر عبارت‌اند از:

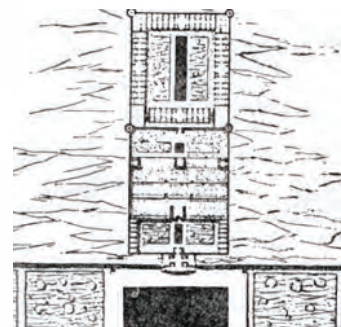
۱. سردر کاخ باغ: این بنا در حد فاصل دریاچه و کاخ باغ قرار گرفته بود و در طبقه دوم آن تالار وسیعی قرار داشته است.
۲. تراس‌های سبز یا باغ مطبق.
۳. بناهای ساخته شده در دو طرف تراس اول.
۴. کاخ و عمارت اصلی: «در طبقه همکف عمارت اصلی، سالن بزرگ مربع شکلی با حوضی مرمین در میان آن واقع شده بود. اتاق‌ها و تالار بزرگ آینه در طبقه بالای آن، به سکونت سلطنتی اختصاص داشته است». (ویلبر ۱۳۴۸، ۲۰۳)
۵. باغ خلوت انتهایی مجموعه: «دورتادور این فضا، اتاق‌هایی با مساحت حدوداً ۴ متر مربع به بانوان دربار اختصاص داشت. اغلب این اتاق‌ها با تختی بزرگ اشغال شده و دیوارهای آن با پرده تزئین شده بود». (ویلبر ۱۳۴۸، ۲۰۳) (رجوع شود به تصاویر ۵ و ۶)

تصویر ۴: پلان باغ قصر قجر
 (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

تصویر ۶: کاخ-باغ مطبق قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

تصویر ۵: پلان کاخ-باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

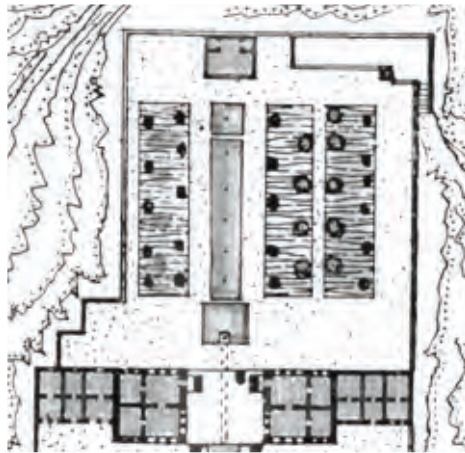
۵. مقایسه تطبیقی باغ‌های تخت و قصر قجر

۱-۵. تحلیل و مقایسه تطبیقی ساختار دو باغ

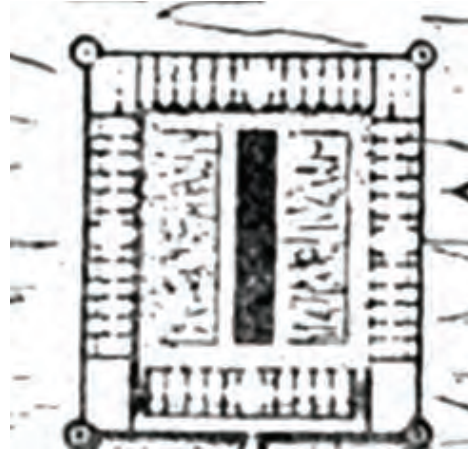
در ساختار هر دو باغ، از باغ‌های خلوت با مکان‌یابی و الگوهای ساختاری مشابه استفاده شده است. از نظر جانمایی، این عناصر در انتهای باغ و در بالاترین نقطه شیب زمین قرار گرفته‌اند. در هر دو مورد حوض‌های نواری و بزرگ با جهت‌گیری‌های یکسان نسبت به آکس اصلی حرکت آب و بر روی محور اصلی در هر دو باغ (حرکت آبشاری آب بر روی تراس‌ها) وجود دارد. در این بخش از باغ‌ها، کرت‌هایی نواری و هم‌جهت با حوض آب، به گونه‌ای در دو طرف آن جانمایی شده‌اند که منظره‌ای تقریباً مشابه در باغ‌های خلوت مذکور ایجاد کرده‌اند. (رجوع شود به تصاویر ۷، ۸ و ۹)

تصویر ۷: باغ خلوت در باغ قصر قجر (نعیما ۱۳۸۵، ۲۳۷)

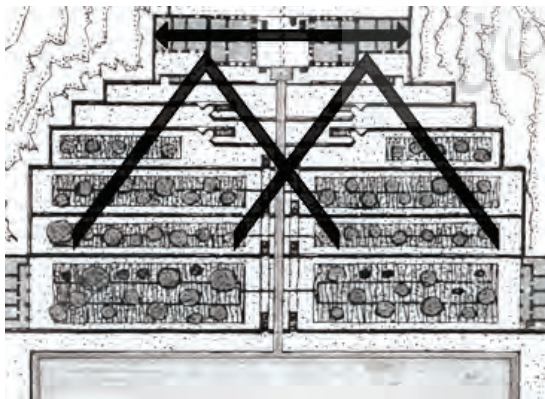
تصویر ۹: پلان باغ خلوت در باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

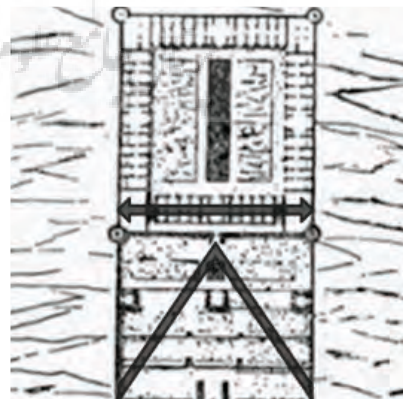
تصویر ۸: پلان باغ خلوت در باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

۵-۱-۱. تحلیل و مقایسه تطبیقی عمارت‌ها

با توجه به اینکه عمارت‌های هر دو باغ در حد فاصل باغ‌های خلوت و باغ‌های مطبق قرار گرفته است، از این منظر نیز شباهت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما به دلیل تفاوت ساختاری، الگوهای متفاوت از درونگرایی و برونگرایی ایجاد شده است. عمارت باغ تخت شیراز با کشیدگی در جهت عرض باغ و نوع سازمان‌بندی خود، ایجادکننده برونگرایی در ساختار این باغ شده، اما عمارت باغ قصر قجر با طراحی در پیرامون باغ خلوت دارای الگوی درونگرا در این بخش از باغ است. با در نظر گرفتن کاخ باغ مطبق قصر قجر به عنوان عمارت بخش چهارباغ آن، می‌توان گفت الگوی برونگرایی در باغ تخت شیراز در کلیت باغ قصر قجر وجود دارد. این بدان معنی است که الگوی کاخ باغ مطبق قصر قجر به تنهایی دارای الگوی درونگراست، اما با دیدی کلی‌تر نسبت به مجموعه باغ، الگوی برونگرا در بخش چهارباغ آن دیده می‌شود. به عبارت بهتر، این باغ نمونه دربرداشتن الگوی درونگرا به عنوان بخشی از کلیت برونگراست. با توجه به مکان‌یابی و جهت‌گیری عمارت باغ تخت و بخش اصلی عمارت باغ قصر قجر، که کشیدگی آن هم‌جهت با طول تراس‌های سبز است، امکان حداکثر بهره‌گیری از منظر باغ‌های مطبق و نیز بیش‌ترین تسلط بر کل مجموعه باغ‌ها فراهم می‌شود. (رجوع شود به تصاویر ۱۰ و ۱۱)

تصویر ۱۱: کشیدگی عمارت باغ تخت نسبت به تراس‌های سبز (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

تصویر ۱۰: پلان باغ خلوت و تراس‌های سبز باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

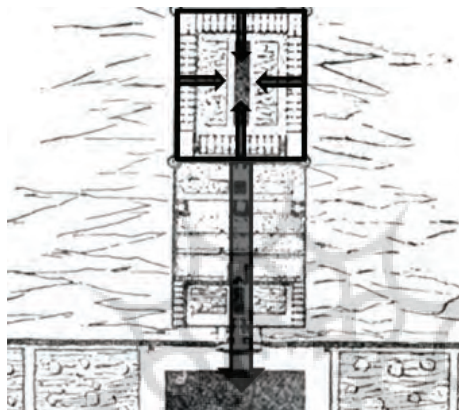

تصویر ۱۳: نمایش گشودگی فضایی ناشی از عمارت باغ تخت (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۳۰)

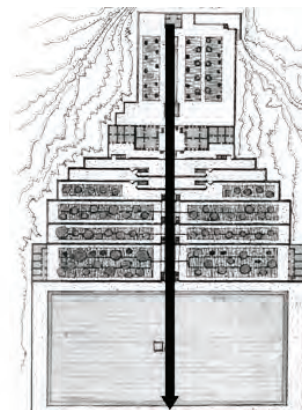

تصویر ۱۵: نمایش درونگرایی در طراحی کالبد عمارت باغ قصر قجر (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۱۱)

تفاوت بارز در کالبد عمارت‌های اصلی این دو باغ، طراحی شفاف‌تر در باغ تخت است. مهم‌ترین عامل این طراحی، گشودگی حجمی در مرکز عمارت است که امکان ارتباط بصری و حرکتی را میان باغ خلوت و باغ مطبق فراهم کرده است. این گشودگی‌ها در طراحی کالبد باغ تخت توسط پنجره‌ها تشدید می‌شود، بنابراین در طراحی باغ تخت، شفافیت بصری و سیالیت فضایی بیشتری به دلیل نوع طراحی عمارت آن، نسبت به باغ قصر قجر قابل مشاهده است. الگوی شفافیت بصری و فضایی مذکور در طراحی کوشک مرکزی باغ قصر قجر و در بخش چهارباغ آن دیده می‌شود، بنابراین درونگرایی و کاهش شفافیت در طراحی باغ مطبق قصر قجر، در تقابل با شفافیت بخش چهارباغ آن و نیز باغ تخت شیراز قرار می‌گیرد. (رجوع شود به تصاویر ۱۲، ۱۳، ۱۴ و ۱۵)

تصویر ۱۴: نمایش تقابل درونگرایی و برونگرایی پلان باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

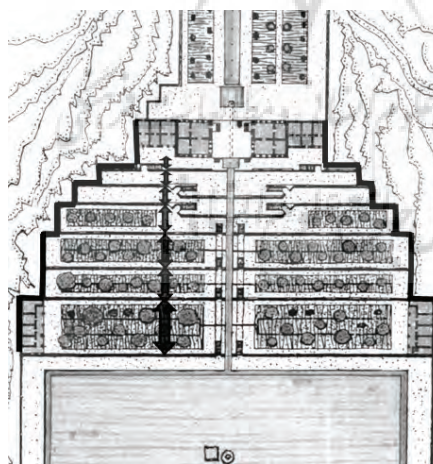

تصویر ۱۲: نمایش گشودگی و سیالیت فضایی در پلان باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

۱-۲-۵. تحلیل و مقایسه تطبیقی تراس‌های سبز

فضای سبز در هر دو باغ، به تبعیت از الگوی باغ‌های تخت، در زمین شیب‌دار و مطبق قرار گرفته است. استفاده از شیب زمین برای این امر، نمود بیشتر باغ و فضای سبز را به همراه دارد.

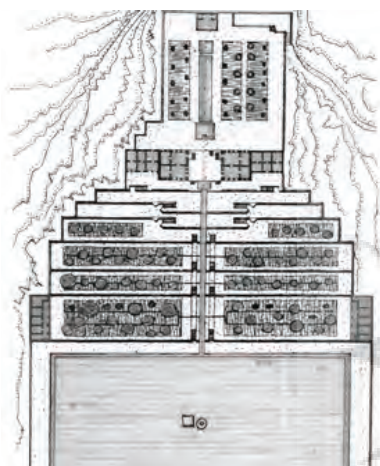
از نکات بارز در طراحی تراس‌های باغ تخت شیراز، کاهش عرض و طول تراس‌ها با افزایش ارتفاع آن‌هاست؛ این ویژگی پرسپکتیو را در باغ تشدید می‌کند و به آن وسعت مجازی می‌دهد. کاهش طول عمارت باغ نسبت به مرتفع‌ترین تراس نیز این امر را تقویت می‌کند، بنابراین استفاده از هندسه مناظر و مرایا در طراحی این باغ وجود دارد، اما در باغ قصر قجر دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد به دلیل بزرگ‌تر بودن وسعت فضای سبز در آن، نیاز به بزرگ‌نمایی محسوس نبوده است. (رجوع شود به تصویر ۱۶)

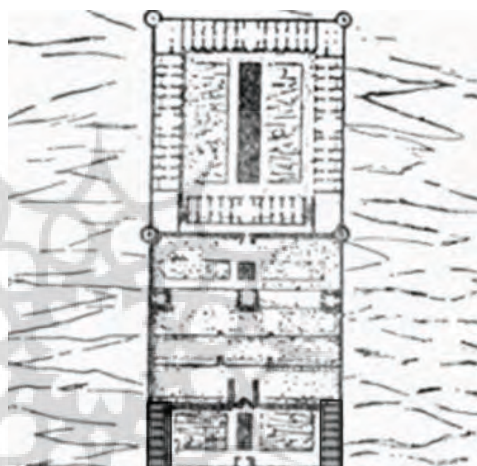
تصویر ۱۶: نمایش کاهش طول و عرض تراس‌های سبز در پلان باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

مشابهت دیگری که در این بخش از باغ‌ها وجود دارد، استفاده از دو بنا با الگوهای مشابه در پایین‌ترین تراس سبز در هر دو باغ است. کشیدگی آن‌ها عمود بر محور اصلی این تراس و به سمت فضای سبز آن است. در طراحی بناهای مجاور در باغ تخت، الگوی خاص و نیمه شفاف در چهار طبقه دیده می‌شود؛ دو طبقه بالایی آن‌ها ایوان ستون‌دار و

گشودگی‌های بزرگی را در بر می‌گیرد که در دو طبقه پایین آن بسیار کم‌رنگ‌تر شده است. این در حالی است که توجه به دو بنای مجاور در باغ قصر قجر کم می‌شود، به گونه‌ای که در طراحی مجموعه این باغ به صورت عنصر شاخص، آن چنان که در باغ تخت مطرح بوده، نیست. با در نظر گرفتن نحوه طراحی بناهای مجاور در باغ تخت و نیز مکان‌یابی آن‌ها در مرکز باغ و نیز فقدان کوشک، با الگوهای رایج در باغ ایرانی، می‌توان احتمال کارکرد کوشک را برای آن‌ها حداقل در دو طبقه بالایی مطرح کرد. با قبول فرض عملکرد کوشک برای دو بنای مجاور در باغ تخت، می‌توان گفت طراحی کوشک در قالب برجی چهار طبقه و قرارگیری آن‌ها بر روی دو انتهای محور فرعی و تقریباً مرکزی باغ، به عنوان نکاتی بدیع در طراحی آن در باغ ایرانی مطرح می‌شوند. (رجوع شود به تصاویر ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰)

تصویر ۱۸: نمایش محل دو برج چهارطبقه در پلان باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۳۷)

تصویر ۱۷: نمایش محل دو بنای فرعی در پلان باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

تصویر ۲۰: برج چهار طبقه در باغ تخت (سمسار ۱۳۸۲، ۳۹۶)

تصویر ۱۹: دو بنای فرعی در باغ قصر قجر (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۱۱)

از تشابهات کالبدی و فضایی دیگر که نقش مهمی در ایجاد حس‌های مشترک در دو باغ دارد، استفاده از مصالح مشترک آجر، تاق‌نماهای مشابه در بدنه عمودی تراس‌ها و الگوی فضایی مشابه ایوان‌های دو ستونی در هر دو باغ است. ایوان‌های ستوندار در باغ تخت شیراز در دو بنای مجاور، و در باغ قصر قجر در بنای حد فاصل دریاچه و باغ مطبق و نیز در طرح عمارت اصلی در سمت باغ خلوت به کار رفته است. (رجوع شود به تصاویر ۱۹، ۲۰، ۲۱ و ۲۲)

تفاوت عمده در هر دو باغ مطبق، اضافه شدن بنای سردر به باغ قصر قجر در حد فاصل تراس‌ها و دریاچه است. این سردر از عواملی است که ارتباط بصری را در محور اصلی باغ و دید به دریاچه را از عمارت و تراس‌های سبز قطع می‌کند و شفافیت فضایی باغ را کاهش می‌دهد. همچنین تأکید بیشتر بر درونگرایی کاخ باغ مطبق قصر قجر است.

۳-۱-۵. تحلیل و مقایسه تطبیقی مسیرهای دسترسی تراس‌ها

از مشابهت‌های ساختاری دیگر موجود در این دو باغ، نحوه مشابه دسترسی تراس‌ها به یکدیگر در طرفین محور اصلی است؛ البته تفاوت‌هایی در طرح کالبدی آن‌ها وجود دارد. پلکان‌های دسترسی باغ تخت شیراز توسط تداوم تاق‌نماهای موجود در بدنه عمودی تراس‌ها و به حالت دو بعدی تعریف شده است. این عناصر در باغ قصر قجر به اتاقک‌های سه-بعدی و فضای بسته تبدیل می‌شود، بنابراین دیدرسی به منظر باغ در حین عبور از تراس‌ها در باغ تخت، برخلاف باغ قصر قجر بسته نمی‌شود. (رجوع شود به تصاویر ۲۳، ۲۴ و ۲۵)

آکس پله‌ها در تراس‌های ۵، ۶ و ۷ در باغ تخت شیراز، تغییر کرده و نسبت به آکس اصلی ۹۰ درجه چرخش یافته است. این چرخش، به وجود آورنده زاویه دید متفاوت نسبت به منظر باغ و تغییر پرسپکتیو آن و نمایش جلوه‌های گوناگونی از باغ است.

۴-۱-۵. مقایسه تطبیقی دریاچه‌ها

از مهم‌ترین عوامل در ساختار هر دو باغ، دریاچه عظیمی است که در کم‌ارتفاع‌ترین بخش و نقطه انتهایی این دو باغ مطبق است که شباهت‌هایی نیز در نوع طراحی آن‌ها دیده می‌شود. دو دریاچه به شکل مستطیل و با طولی برابر با بیشترین عرض باغ مطبق، به گونه‌ای طراحی شده‌اند که در آخرین نقطه آکس بصری در باغ‌های مطبق قرار گرفته‌اند. این ویژگی تأکیدی بر اهمیت آن‌ها در نظام این باغ‌هاست.

۵-۱-۵. مقایسه کالبد تعریف کننده محیط باغ‌ها

در چهارگوشه دیوار پیرامونی باغ تخت، چهار برج با کنگره‌هایی در قسمت بالای آن‌ها قرار داشت که ورودی آن‌ها از داخل باغ بود. (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۸) این برج‌های کنگره‌دار در گوشه‌های دیوار تعریف کننده باغ قصر قجر نیز دیده می‌شود، بنابراین در هر دو باغ نزدیک شدن به الگوی باغ قلعه‌ها* نیز محسوس است. (رجوع شود به تصاویر ۲۶ و ۲۷)

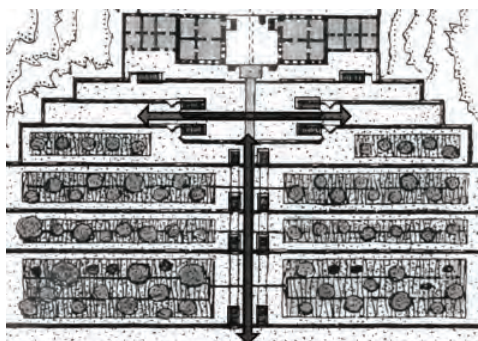
تصویر ۲۱: استفاده از ایوان دوستونی در عمارت باغ خلوت قصر قجر (نعیما ۱۳۸۵، ۲۳۷)

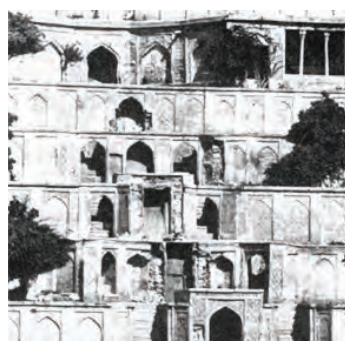
تصویر ۲۲: استفاده از ایوان دو ستونی در جداره تراس‌ها در نزدیکی عمارت (سمسار ۱۳۸۲، ۲۹۶)

تصویر ۲۳: مسیرهای دسترسی تراس‌ها در باغ قصر قجر (سمسار ۱۳۸۲، ۲۵۷)

تصویر ۲۵: تغییر جهت در آکس پله‌های تراس‌های باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۲۷)

تصویر ۲۴: مسیرهای دسترسی تراس‌ها در باغ تخت (سمسار ۱۳۸۲، ۲۹۷)

تصویر ۲۷: برج‌های باقی‌مانده از باغ تخت (خوانساری ۱۳۸۳، ۱۳۰)

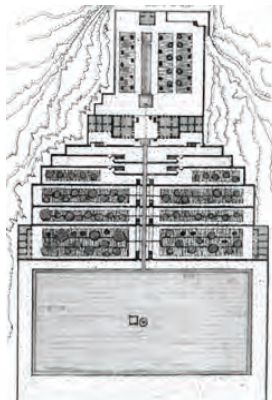
تصویر ۲۶: برج‌های دیوارهای باغ قصر قجر (سمسار ۱۳۸۲، ۲۵۸)

تصویر ۲۸: هندسه منظم در پلان باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

۲-۵. تحلیل و مقایسه نظام آبیاری دو باغ

همان‌طور که در بخش توصیف ذکر شد، استفاده از چشمه، منبع تأمین آب در هر دو باغ بود. آب در حوض‌های نواری باغ‌های خلوت ظهور پیدا می‌کرده و با حرکت طولی و گذر از عمارت‌ها، به صورت آبشاری در حوضچه مرکزی تراس‌ها می‌ریخته و با انشعاب‌های افقی در طول تراس، پخش و در انتهای تراس‌ها به صورت دریاچه‌های عظیمی جلوه‌گر می‌شده است. نظام آبیاری در باغ قصر قجر

تصویر ۲۹: هندسه ارگانیک باغ تخت (نعیم ۱۳۸۵، ۱۲۷)

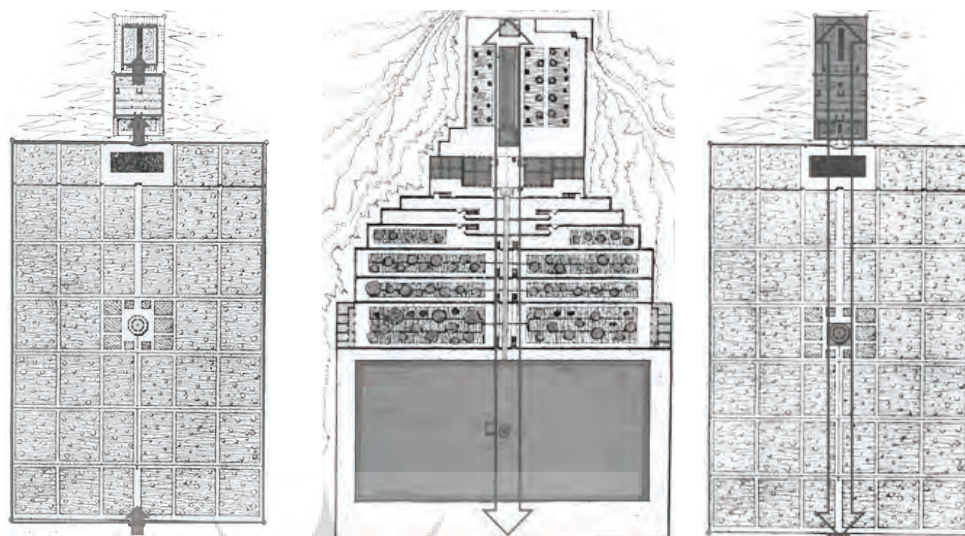
به اینجا ختم نمی‌شد و بعد از ورود به بخش چهارباغ آن با رعایت الگوی رایج آبیاری این گونه باغ‌ها و با گذر از کوشک مرکزی در انتهای باغ از آن خارج می‌شده است، بنابراین نظام آبیاری باغ قصر قجر از کنار هم قرارگیری الگوی آبیاری باغ تخت شیراز و چهارباغ‌های رایج ایرانی شکل می‌گیرد.

۳-۵. تحلیل و مقایسه ویژگی‌های کیفی دو باغ

در طراحی باغ قصر قجر، استفاده از نظم و هندسه و تقارن، نمود بسیار بیشتری نسبت به باغ تخت دارد. تبعیت بیشتر ساخت از سایت پیرامون و کاهش درجه نظم در باغ تخت مشهود است؛ از این نظر نیز باغ تخت در پاسخ‌گویی به

عوارض طبیعی زمین به صورت ارگانیک‌تری طراحی شده است. (رجوع شود به تصاویر ۲۸ و ۲۹) محور اصلی باغ تخت، توسط جریان اصلی حرکت آب و جانمایی عناصر مهم تعریف‌کننده آن مانند حوض نواری، عمارت و دریاچه بر روی آن تعریف شده است که گشودگی بزرگ در مرکز عمارت محور اصلی را تقویت می‌کند. این محور در باغ قصر قجر نیز توسط جریان اصلی حرکت آب و قرارگیری عناصر مهم مانند کاخ باغ مطبق، دریاچه، کوشک و سردر روی آن تعریف می‌شود. بنابراین دو عامل مشترک در تعریف آکس اصلی هر دو باغ، جریان اصلی حرکت آب و جانمایی عناصر مهم بر روی این محورند. (رجوع شود به تصاویر ۳۰ و ۳۱) این در حالی است که در هر دو باغ برخلاف الگوهای رایج باغ ایرانی، محور عرضی شاخص و مسلطی وجود ندارد و بدین سبب، شبیه به الگوهای باغ‌های فرنگی است.

قرارگیری باغ خلوت، باغ مطبق و چهارباغ در باغ قصر قجر، الگوی توالی و یا تسلسل باغ‌ها را ایجاد کرده است. از دید دیگر می‌توان این باغ را یک باغ در باغ در مقیاس کوچک مطرح کرد؛ باغ خلوت در کاخ باغ مطبق و باغ مطبق، خود نیز در کل به عنوان بخشی از چهارباغ است. (رجوع شود به تصویر ۳۲) نتایج کلی مقایسه‌های صورت گرفته در قالب مشابهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و کیفی در این پژوهش را می‌توان در جدول زیر خلاصه کرد:

تصویر ۳۲: نمایش تسلسل باغ‌ها در پلان باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

تصویر ۳۱: قرارگیری عناصر مهم باغ بر آکس اصلی در پلان باغ تخت (نعیما ۱۳۸۵، ۱۳۷)

تصویر ۳۰: قرارگیری عناصر مهم باغ بر آکس اصلی در باغ قصر قجر (ویلبر ۱۳۴۸، ۱۹۷)

مقایسه ویژگی‌های ساختاری و کیفی باغ‌های تخت شیراز و قصر قجر تهران

مشابهات ساختاری و کیفی دو باغ	تفاوت‌های ساختاری و کیفی دو باغ
۱. استفاده از جانمایی مشابه عمارت‌ها	۱. تفاوت در ساختار و نیز الگوهای درونگرایی و برونگرایی در عمارت‌ها
۲. استفاده از باغ‌های خلوت با مکان‌یابی و الگوهای ساختاری مشابه	۲. تفاوت در بخش چهارباغ قصر قجر و ارائه الگوهای متفاوت طراحی نسبت به باغ تخت
۳. استفاده از دو بنای مجاور با جانمایی مشابه	۳. استفاده از هندسه مناظر و مرایا در طراحی باغ تخت شیراز
۴. استفاده از مصالح و اندام‌های مشترک مانند آجر و تاق‌نماهای مشابه در بدنه تراس‌ها و نیز الگوهای فضایی مشابه مانند ایوان‌های دو ستونی	۴. اضافه شدن بنای سردر، در حدفاصل تراس‌ها و دریاچه و زمینه‌سازی در جهت درونگرایی بیشتر در باغ قصر قجر
۵. مشابهت در نحوه دسترسی تراس‌ها به یکدیگر	۵. تفاوت در سبک طراحی پلکان‌های دسترسی تراس‌ها
۶. استفاده از الگو و جانمایی مشابه در طراحی دریاچه‌ها	۶. استفاده از الگوی توالی یا تسلسل باغ‌ها در باغ قصر قجر
۷. مشابهت در طراحی کالبد تعریف‌کننده محیط باغ‌ها	۷. نمود بسیار بیشتر نظم، هندسه و تقارن در باغ قصر قجر نسبت به باغ تخت
۸. مشابهت در نظام آبیاری	۸. تبعیت بیشتر ساخت از سایت در باغ تخت
۹. تعریف محور اصلی باغ‌ها توسط جریان اصلی حرکت آب و جانمایی عناصر مهم بر روی آن	

نتیجه گیری

با توجه به مطالب ارائه شده، بهره‌گیری از طراحی ارگانیک‌تر و همسان‌تر با طبیعت در باغ‌سازی تخت شیراز نسبت به قصر قجر وجود دارد، به گونه‌ای که باغ تخت، طبق الگوهای رایج ارتباطی میان باغ و طبیعت، دارای الگوی «با طبیعت» است، اما باغ قصر قجر برخلاف بسیاری از باغ‌های ایرانی به الگوی «بر طبیعت» نزدیک شده است. از مهم‌ترین عوامل ایجاد کننده این تفاوت در نحوه باغ‌سازی آن‌ها می‌توان به الگوی برون‌گرایی ناشی از طرح عمارت و دو بنای مجاور، استفاده از اصول شفافیت بصری و سیالیت فضایی بیشتر، تبعیت و همسازی بیشتر طراحی باغ با سایت و کاهش درجه نظم و تقارن، توجه بیشتر به پرسپکتیوهای متغیر و متفاوت در باغ و بسته نشدن دید به منظر در موقعیت‌های متفاوت در باغ تخت شیراز نسبت به باغ قصر قجر اشاره کرد.

غلبه باغ‌سازی بر کالبد بنا در باغ تخت و غلبه کالبد عمارت اصلی قصر قجر بر باغ مطبق آن نیز، نتیجه مهم دیگری است که در راستای نتیجه اول و تکمیل کننده آن است. درون‌گرایی، بسته شدن ارتباط بصری در موقعیت‌های متفاوت و نیز کاهش شفافیت فضایی و بصری از مهم‌ترین عوامل ایجاد کننده این تفاوت در باغ قصر قجر نسبت به باغ تخت شیراز است.

بنا بر شباهت‌های بسیار ساختاری، میان دو باغ و تفاوت در الگوهای ماهوی ذکر شده، تأثیرپذیری باغ قصر قجر از باغ تخت شیراز، تنها به الگوهای ساختاری و کالبدی معماری و منظر محدود می‌شود و در باغ قصر قجر با توجه به تغییر نیازهای کارکردی، الگوهای متفاوتی در طراحی به کار گرفته شده است.

پی‌نوشت

* در برخی از دوره‌های تاریخی و نیز در برخی از شهرها به دلیل ویژگی‌های خاص و عمدتاً برای محافظت از باغ در برابر حیوانات، حفاظت از ساکنان باغ در برابر حمله دشمنان، و ایجاد آرامش روانی و فضای خلوت برای زندگی شخصی، دیوارها قطورتر و مرتفع‌تر ساخته شده است؛ تا جایی که به صورت قلعه‌های مرتفع و گاهی به صورت دژ درآمده و برج‌های دیده‌بانی نیز در دیوار ساخته شده است. (شاهچراغی ۱۳۸۹، ۴۹)

منابع

۱. آریان‌پور، علیرضا. ۱۳۶۵. پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز. تهران: فرهنگ‌سرا.
۲. ایرانی بهبهانی، هما و حسن سلطانی. ۱۳۸۲. شاخص‌ها و ویژگی‌های باغ‌سازی دوران قاجار در تهران. فصلنامه محیط‌شناسی ۳۱: ۹۹-۸۱.
۳. بنجامین، ساموئل گرین ویلر. ۱۳۶۳. ایران و ایرانیان. رحیم رضازاده ملک. تهران: آفتاب.
۴. پرنه، مهدی. ۱۳۸۵. درک عمومی معماری منظر. تهران: آزاده.
۵. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۷۳. باغ‌های ایرانی. مجله آبادی ۱۵: ۸-۴.
۶. جکسن، ویلیامز و آبراهام والتاین. ۱۳۶۹. سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال. منوچهر امیری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
۷. حکمتی، جمشید. ۱۳۶۹. طراحی باغ و پارک. تهران: فرهنگ جامع.
۸. خوانساری، مهدی، محمدرضا مقتدر، و مینوش یاوری. ۱۳۸۳. باغ ایرانی بازنمایی از بهشت. مهندسين مشاور آران. تهران: دبیرخانه همایش بین‌المللی باغ ایرانی.
۹. خویی، حمیدرضا و محمدرضا گراوندپور. ۱۳۸۹. شرح معماری باغ تخت شیراز. مجله صفا ۵۱: ۲۲-۵.
۱۰. سرنا، کارلا. ۱۳۶۳. مردم و دینی‌های ایران. غلامرضا سمیعی. تهران: نشر نو.
۱۱. سمسار، محمدحسن و فاطمه سربیان. ۱۳۸۲. کاخ گلستان (آلبوم خانه). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۲. شاهچراغی، آزاده. ۱۳۸۹. پارادایم‌های پردیس: درآمدی بر بازنمایی و بازآفرینی باغ ایرانی. تهران: جهاد دانشگاهی.
۱۳. فلاندن، اوژن. ۱۳۲۴. سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. حسین نور صادقی. تهران: نقش جهان.
۱۴. مقتدر، رضا. ۱۳۷۸. عمران و نوسازی در دوران قاجار. مجله ایران‌نامه ۶۷: ۴۸-۴۶۹.
۱۵. نصر، طاهره. ۱۳۸۹. تجلی حکمت در باغ ایرانی. شیراز: رخشید.
۱۶. نعیم، غلامرضا. ۱۳۸۵. باغ‌های ایران. تهران: پیام.
۱۷. ویلبر، دونالد. ۱۳۴۸. باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن. مهین‌دخت صبا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.